

Ingemar Hedenius försvar för den juridiska begreppsbildningen

Några synpunkter

Svante Nordin

År 1979 blev Ingemar Hedenius juris hedersdoktor i Uppsala. I motiveringen för hedersdoktoratet hänvisades bland annat till den gärning han utfört genom att i sin skrift *Om rätt och moral* ha försvarat den juridiska begreppsbildningen mot dess belackare (UNT 22.2.1979).

Varför uppfattade Hedenius det som nödvändigt att försvara den juridiska begreppsbildningen? På vilket sätt försvarade han den? Ter sig hans sätt att försvara den fortfarande hållbart? Hur bör denna begreppsbildning i annat fall förstås? Det är dessa frågor jag vill diskutera i denna uppsats.

Om rätt och moral kom ut på Tidens förlag 1941. Den byggde till stor del på artiklar som tidigare publicerats i Socialdemokraternas idétidskrift *Tiden*, vilken under krigsåren redigerats av Hedenius vän Torsten Gårdlund, som också föreslagit att artiklarna skulle sammanställas till en liten skrift. Det var med andra ord inte fråga om ett akademiskt specimineringsarbete utan om en populärt hållen skrift avsedd för en bredare publik. Ändå fick *Om rätt och moral* stor betydelse även ur akademisk synpunkt. Boken markerade övergången från den gamla uppsalafilosofin sådan den företratts av Axel Hägerström och Adolf Phalén till den nya analytiska filosofi som i detta skede framför allt inspirerades av Cambridgeskolan (Bertrand Russell, G. E. Moore). Det kan sägas att Hedenius i *Om rätt och moral* för första gången på svensk botten gav exempel på den typ av analytisk filosofi som i fortsättningen blev den i vårt land dominerande. Därmed inledde den ett nytt skede i svensk filosofihistoria. Boken spelade dessutom en avgörande roll för att författaren 1947 blev professor i praktisk filosofi i Uppsala.

Det är inte fel att säga att *Om rätt och moral* inledde ett nytt skede även i svensk rättsfilosofi. Det är ur den rättsfilosofiska synpunkten jag här tänker diskutera boken. Jag förbigår därför så mycket som möjligt Hedenius diskussion av de moralfilosofiska frågorna. Det är frågan om den juridiska begreppsbildningen jag framför allt vill ställa i fokus.

Om rätt och moral är på en och samma gång ett försvar för och ett angrepp mot Axel Hägerströms moral- och rättsfilosofi. Hedenius var fostrad i den uppsalafilosofiska skolan, även om hans lärare varit Phalén snarare än Hägerström. Längre hade han varit en tämligen rättrogen föreläsare för denna skola. Men han hade samtidigt betraktat många av dess doktriner med stigande skepsis. Under inflytande från framför allt Russells och Moores Cambridgefilosofi hade han kommit att förkasta en del av uppsalafilosofins grundsatser. Detta kommer för första gången till synes just i *Om rätt och moral*. Boken hade det dubbla syftet att behålla traditionen från den uppsalafilosofiska "värdenihilismen", vilket gjordes genom en omtolkning av doktrinen, och att kritisera denna värdenihilism sådan den utformats av Hägerström och av Vilhelm Lundstedt.

Axel Hägerströms moral- och rättsteori hade en kulturrevolutionär karaktär. Varken Hägerström själv eller hans lärjungar tvivlade på detta. Enligt Hägerströms mening var alla förhärskande föreställningar om moral och rätt, vare sig bland vanliga medborgare, bland politiker eller rättslärdar, falska och vidskepliga. Hägerströms mål var att röja upp bland denna metafysiska bråte. Lundstedt applåderade och talade (1933) om Hägerströms "gigantiska" betydelse:

Nämna mig en banbrytande insats, som utförts av en människa och som kan ställas i jämbredd med den vi nu ha för ögonen! Det är dock hela den sociala, med vidskepligheter genompyrda föreställningsvärlden, som slås i spillror efter en flertusenårig tillvaro. Och detta sker vid en tidpunkt, då dessa vidskepligheter hota att slå hela den vita rasen med fördärv. (Lundstedt 1933)

Hedenius accepterade visserligen viktiga punkter i Hägerströms moral- och rättsteori, men fann de Lundstedtska anspråken löjeväckande och för hela uppsalafilosofin komprometterande. Det kan hävdas att syftet med *Om rätt och moral* var att tillvarata vissa uppslag hos Hägerström som Hedenius ansåg väsentliga, men samtidigt frigöra dem från sådant som han inte trodde på. Därigenom skulle den Hägerströmska värdeteorin befrias från inslag som var lätta att angripa och som i den samtida debatten utsattes för häftiga anfall.

Det var framför allt fyra tekniska grepp som Hedenius använde för att nå sina syften med *Om rätt och moral*.

1. Tolkningen/omtolkningen av Hägerströms värdeteori som en non-kognitivistisk värdesatsteori. I stället för att bli en torped under arken för hela samhällsbygget blev "värdenihilismen" genom denna omtolk-

ning till ett stycke begreppsanalys som bara kunde vara av intresse för filosofiska specialister. "Värdenihilismen" gjordes harmlös.

2. Distinktionen mellan en sats mening och analysen av dess mening. Idén här var att de moraliska och juridiska satserna skulle kunna fortsätta att användas som dittills, oberörda av filosofernas analyser vilka bara handlade om för vanligt folk (inklusive juridiskt verksamma funktionärer) helt otillgängliga och ointressanta ting. Hedenius skriver:

De filosofer vi nu kritiserar [Hägerström, Lundstedt, Olivecrona] förväxlar de rättsvetenskapliga termernas mening med en viss verklighetsfrämmande teori om deras mening: endast genom att göra denna förväxling har det varit möjligt för dem att finna något stöd för den i och för sig orimliga teorin, att de rättsvetenskapliga termerna, sådana de används i det moderna språket, har verklighetsfrämmande, ja, vidskeplig mening. (Hedenius 1963, s. 72.)

3. Teorin att en sats mening utgörs av det sakförhållande som gör satsen sann. Denna idé tillämpades framför allt på det Hedenius kallade "oäkta rättssatser". Det sakförhållande som gör exempelvis satsen "Jag äger bilen" sann är bland annat att polis och domstolar är beredda att inskrida för att bestraffa dem som eventuellt stjälar min bil och återföra den i min ägo.

4. Distinktionen mellan äkta och oäkta rättssatser. De "äkta" rättsatserna är moraliska utsagor, de uttrycker krav, är en social appell, dels till den stora allmänheten att avstå från att bete sig på ett lagstridigt sätt, dels till rättsliga myndigheter att företa vissa åtgärder i förekommande fall. I äkta rättssatser betecknar ordet "rätt" ingenting, det är ett meningslöst ord och kan inte ge upphov till några logiska slutsatser eller konsekvenser. Om utsagan uppfattas som en oäkta rättssats är dess innebörd däremot det som anförts under punkt 3, det vill säga ett påstående om vissa myndighetspersoners sannolika beteenden under vissa omständigheter, bland dem omständigheten att bilen blir stulen:

Att jag har äganderätten till en sak innebär detsamma som att vissa reaktioner träffar den som tar saken ifrån mig eller skadar den. (Ibid., s. 92. Jfr s. 20f., s. 50f. och s. 54f.)

Hedenius betonar att de reaktioner det handlar om i det juridiska fallet är tvångsåtgärder och att det just är tvånget som ger dem deras juridiska karaktär. Han framhåller också att reaktionerna måste följa ett regelverk, "gällande rättsregler" (ibid., s. 85).

Samtidigt poängterar Hedenius, att det "faktum att en rättsregel gäller, har alla de egenskaper som utmärker ett hypotetiskt sakförhållande" (ibid., s. 88).

Det vill säga att detta faktum innebär att myndigheterna kommer att agera på ett visst sätt under vissa hypotetiska fall, exempelvis då en stöld blir upptäckt. Rättigheter och skyldigheter blir enligt detta sätt att se hypotetiska fakta.

Idén att juridiska utsagor kan tolkas som "oäkta rättssatser" är just Hedenius metod att rädda den juridiska begreppsbildningen. Med hjälp av denna idé kan de juridiska utsagorna tolkas som sanna (eller falska) omdömen om verkligheten. De frigörs från den teoretiska meningslöshet som vidlåder de "äkta" rättssatserna. De blir påståenden, inte enbart känslouttryck. De kan därmed bli beståndsdelar i vetenskapliga (inklusive rättsvetenskapliga) argumenteringar. Lundstedts åsikt att Hägerström förvandlat hela den dittillsvarande rättsvetenskapen till makulatur kunde med denna argumentering tillbakavisas. Detta kunde onekligen vara värt ett hedersdoktorat.

Men i vilken utsträckning kan Hedenius "räddning" av den juridiska vokabulären anses hållbar?

Egentligen som jag tror inte alls. Varken de "äkta" eller de "oäkta" rättssatserna i Hedenius version återger riktigt de juridiska utsagornas innebörd.

De äkta rättssatserna anses ur teoretisk synpunkt meningslösa och ur dem följer ingenting. De har en social funktion, något som även Hägerström medgav. Men de är i sig själva intellektuellt intiga.

Men inte heller de "oäkta" rättssatserna räddas egentligen i sin egenhet av rättssatser även om de ges en empirisk mening. Den rent juridiska innebörden av "Det är min bil" fångas inte av "Polis och domstolar är om bilen stjäls beredda att vidtaga åtgärder för att jag skall återfå den och tjuven straffas". Påståendet att myndigheterna under vissa omständigheter är redo att agera på ett visst sätt är nog taget inte en "rättssats" utan ett mer eller mindre sociologiskt antagande om vissa personers beteende under vissa givna omständigheter. Det skiljer sig principiellt inte från omdömen som "Brev som läggs på brevlådan kommer sannolikt att befordras till adressaten om de är rätt frankerade" eller "Snöskottning verkställs i allmänhet av behöriga myndigheter när behov inträder". Det handlar om en form av myndighets- eller funktionärsbehavioristik snarare än om juridik.

Visserligen vill Hedenius klargöra sin mening genom att säga att

bara sådant myndighetsbeteende som handlar om utövning av tvång har juridisk karaktär. Men detta är inte tillräckligt för att skilja det från exempelvis militära aktioner, gränsbevakning med mera.

Hedenius framhåller därtill att den ”juridiska vetenskapens undersökning av den gällande rätten” vanligtvis har formen av en undersökning av bestämmelserna, det vill säga av lagstiftningen. Samtidigt hävdas att bestämmelserna är äkta rättssatser, som riktar sig till myndigheternas beteende, t. ex. utsäger de att en domare bör förfara på ett visst sätt, när vissa fakta är förhanden (*ibid.*, s. 103f).

Men vad en undersökning av teoretiskt meningslösa bestämmelser egentligen skulle gå ut på kan Hedenius inte riktigt klargöra. Rent logiskt följer ingenting ur dessa bestämmelser (eftersom ingenting kan följa logiskt ur äkta rättssatser). Materialet för undersökningen förefaller därför tunt (såvida inte en rent sociologisk eller psykologisk undersökning avses).

Hur den juridiska vetenskapen som undersökning av myndigheters beteende förhåller sig till den juridiska vetenskapen som analys av lagbestämmelserna blir inte klarlagt. Det handlar ju om två ganska olika ting. Den vanliga juridiska analysen av lagens bestämmelser handlar mera om hur domstolar borde bete sig (döma) i vissa fall än om hur de faktiskt betar sig. Det handlar mera om att analysera lagtextens bestämmelser än om att sociologiskt beskriva ett faktiskt beteende. Men när lagbestämmelserna uppfattas som teoretiskt meningslösa känslouttryck, det vill säga som ”äkta” rättssatser, är det svårt att se hur det juridiska språkbruket egentligen ”räddas” genom Hedenius teori.

En annan svaghet i Hedenius analys är att han inte förklarar på vilket sätt ”äkta” och ”oäkta” rättssatser förhåller sig till varandra. Eller, annorlunda uttryckt: hur lagen som norm förhåller sig till lagen som faktum. Ändå är detta historiskt sett den springande punkten i all rättsfilosofisk diskussion. Det är ju bara förbindelsen mellan ”rätt” och ”rättvisa” i moralisk mening och ”rätt” och ”rättvisa” i juridisk mening som ger oss skäl att alls använda samma termer i båda betydelseerna. Man kan givetvis försvara Hedenius genom att säga att själva poängen i hans, liksom i Hägerströms, Lundstedts och Olivecronas, rättsfilosofi är att hävda att det inte finns någon absolut förbindelse mellan ”rätt” i den ena och i den andra meningen, att det här råder en djup dubbeltydighet. En benägenhet att mena så är också tydlig hos Hedenius, inte bara i *Om rätt och moral* utan också i hans senare rättsfilosofiska författarskap. Tal om ”rättvisa” borde, menade han, så långt möjligt hållas borta från

den juridiska diskussionen. Termer som "brott" och "straff" uppfattade han, liksom Hägerström gjort, som uttryck för social vidskepelse (eller för ett vedergällningstänkande), bland annat därför att de förutsätter fri vilja och moralisk ansvarighet. Hedenius ville, återigen i likhet med sina föregångare inom Uppsalaskolan, framför allt betrakta rättsväsendet som en form av social teknologi, avsedd att uppnå social välfärd och andra politiskt önskvärda mål. Allmänheten och dess moralsyn tenderade han att misstro.

För egen del har jag svårt att uppfatta ett rättsväsende annat än som uttryck för en rättsuppfattning. På den punkten såg Hägerström och Lundstedt saken riktigare än Hedenius när de menade att det fanns ett nära samband mellan moralisk och juridisk vokabulär. Moralisk rätt och juridisk rätt är visserligen två skilda saker. Men de har ett intimt samband med varandra. "Rätt" i juridisk mening måste uppfattas som ett samhälleligt uttryck för en moralisk rättsuppfattning, som ett regelsystem som återspeglar en sådan uppfattning. Detta är det säregna och specifika för det vi kallar "rätt". Det handlar om en dubbelhet, inte om en identitet. Men utan denna dubbelhet kan rätten och den rättsliga begreppsbildningen inte förstås. Hedenius analys som kontrasterar teoretiskt meningslösa uttryck mot sociologiska generaliseringar fångar inte förhållandet.

Hedenius hade från Uppsalaskolan ärvt en ontologi som var ganska fattig på möjligheter. Den inspiration han förvärvade från Cambridge-skolan eller den logiska empirismen gav honom i detta avseende inte större resurser. Resultatet blev att satsanalysen lämnade två ganska olika möjligheter. Antingen refererade en sats inte till någonting alls som fanns i den fysiska, empiriskt påtagliga verkligheten. Den var då teoretiskt meningslös, tom på innebörd. Eller refererade den till något påtagligt, något som kunde fastställas empiriskt och fysiskt, exempelvis en viss form av beteende hos människor. Detta skapade stora svårigheter när det gällde att förstå det juridiska språkbruket. Juridik refererar till ett regelsystem. Detta regelsystem måste visserligen upprätthållas i den fysiskt-empiriska verkligheten av ett "rättsmaskineri" för att verkligen ha juridisk karaktär. Men själva begreppen, satserna och utsagorna refererar inte till hur rättens olika funktionärer betar sig utan till själva rättssystemet som sådant och till vad som är giltigt eller åtminstone plausibelt inom ramen för detta system och dess tillämpning på konkreta fall. Utsagor om vad som är "giltigt" har emellertid svårt att finna rum inom en sådan ontologi som Hedenius tyst förutsatte då han skrev *Om*

rätt och moral. Han kom senare att mjuka upp sin ståndpunkt och att medge såväl existensen av ”performativa” satser som av ”praktiska slutledningar”. Men 1941 höll han sig till ett synsätt som inte egentligen lämnade rum för något sådant som ett regelsystem. Eftersom han givetvis ändå insåg att juridiska utsagor handlar om ett regelsystem försökte han i efterhand komplettera den funktionärbehaviouristiska analysen med att hänsynstagande till reglernas betydelse. Men detta blev en smula som att kasta in jästen efter degen.

Lagstiftningen är ett regelverk. Rättssatserna ger uttryck för regler. De är, kunde man säga, av två slag. En del handlar om vad som gäller inom regelverket. En del tillämpar regelverket på ett konkret individuellt fall.

Man kan göra en jämförelse med satser som handlar om regler för exempelvis fotboll eller schack. Satser som handlar om hur damen flyttas avser vad som gäller inom regelverket för schack. Satsen ”Kasparov är schack matt” är en tillämpning på ett konkret fall.

Vad som utmärker det juridiska regelverket är som Hedenius framhöll dess tvångskaraktär och dess koppling till ett rättsmaskineri. Men också regelverken för exempelvis fotboll eller schack är kopplade till en social praxis. Den som vill tävla inom dessa områden är tvunga att rätta sig efter regelverket.

Satser som formulerar regler uttrycker inte egentligen värderingar. De påstår inte heller något som är sant eller falskt om människor beteenden. De formulerar inte vad som borde vara eller vad som är utan vad som gäller (inom ett visst regelsystem).

Det som gör ”rättssatser” till rättssatser är visserligen arten av det regelsystem det gäller, ett rättssystem som upprätthålls av en stat med kontroll över sitt territorium, men rättssatserna beskriver inte hur detta system fungerar utan formulerar bara regler som gäller inom det. De är varken ”äkta” eller ”oäkta” rättssatser i Hedenius mening utan av ett tredje slag.

Däremot kan sägas att det juridiska regelsystemet har sin karaktär av ”rätt” inte bara genom sin relation till staten utan också genom sin relation till en ”rättsuppfattning”, till en moralisk åskådning. En stat som inte ger uttryck för någon uppfattning av ”rättvisa” måste sakna legitimitet.

Förtjänsten med Hedenius analys i *Om rätt och moral* tycks mig vara att han behöll Uppsalaskolans rättsrealistiska angreppssätt utan att för den skull hamna i den typ av absurda konklusioner som i synnerhet

Lundstedt gjorde sig känd för. Men det tycks mig också som om framställningen i *Om rätt och moral* utmynnade i en ohållbar dualism mellan "äkta" och "oäkta" rättssatser som inte gjorde rättvisa åt en komplicerad problematik. Frågor som gällde rätten som regelsystem eller förhållandet mellan rättsordning och moral trängdes undan. En del av svårigheterna försökte Hedenius lösa i senare skrifter. Men han återvände aldrig på något mera utförligt sätt till problematiken. Det manuskript han arbetade med under fyrtioalet och som skulle ha utgjort en fortsättning på *Om rätt och moral* lämnades ofullbordat.

Denna uppsats är tillägnad Hans-Gunnar Axberger.

Litteratur

Hedenius, Ingemar. 1963. *Om rätt och moral*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Lundstedt, Vilhelm. 1933. "Axel Hägerströms verk". *Fönstret*, nr 6.